فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، سال نهم، شماره دوم، پاییز ۱۳۹۸، صص ۱۰۴ - ۸۷

DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۰۹۰۳۰۴

تبیین سیاست خارجی ایران درجبران خسارت زیست محیطی در حوزه خلیج فارس

محسن امامی قشلاق[۱]
دکتری تخصصی حقوق عمومی، گروه حقوق عمومی وبین الملل واحد علوم و تحقیقات،دانشگاه آزاد اسلامی،تهران، ایران.
دکتر سید محمد هاشمی[۲]
استاد مدعو، گروه حقوق عمومی و بین الملل واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران ، ایران. (نویسنده مسئول)
دکترمحسن محبی[۳]
استادیار گروه حقوق عمومی و بین الملل واحد علوم و تحقیقات،دانشگاه آزاد اسلامی، تهران ، ایران.
دکتر ولی رستمی[۴]
دانشیار گروه حقوق عمومی دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۴/۱۷ **تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۷/۲۸**

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

چکیده

بحث‌های زیست محیطی امروزه در محافل علمی و حتی سیاسی پر سر و صداترین و جدی‌ترین بحث‌هایی است که مطرح می‌شوند. خلیج فارس به دلیل وجود منابع عظیم نفت و گاز و شرایط خاص زیست محیطی، اهمیت بالایی دارد بـه‌علت عـمق کم، شـوری آب، گـرمی هـوا، ارتباط محدود با آب‌های آزاد جهان و مـسائل نـاشی از بهره برداری منابع فراوان انرژی آن، اکوسیستم ویژه‌ای دارد. این ویژگی سبب شده است تـا در بـرابر مـنابع آلوده‌کننده به شـدت آسیب پذیر بـاشد. در کنوانسیون کویت پنج منبع آلودگی شناسایی شده در خلیج فارس شناسایی شده که عبارتند از: آلودگی ناشی از تردد کشتی‌ها، آلودگی ناشی از تخلیه مواد زائد از کشتی و هواپیما، آلودگی واقع در خشکی، آلودگی ناشی از اکتشاف و بهره برداری از منابع بستر و زیر بستر دریا، آلودگی ناشی از سایر فعالیت‌های انسان در خلیج فارس. بنابراین کشورهای پیرامون خلیج فارس در جهت تصمیم گیری راهبردی در تلاش می‌باشند که با رعایت دقیق قراردادهای بین‌المللی در راستای پاکسازی و بهسازی این اکوسیستم از آلودگی‌ها جلوگیری کنند و برای کاهش آلودگی دریایی، همکاری‌های زیست محیطی را جز ملزومات خود قرار دهند کـشور ایران نیز در قوانین مختلفی بر اهمیت پیشگیری از آلودگی به دریاها تأکید کرده است، از جمله قانون الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون جلوگیری از آلودگی دریایی ناشی از دفع مواد زاید و دیگر مـواد قـابل ذکر است. با توجه به لزوم جبران ضرر و زیان در نظام‌های حقوقی، مطالعه و بحث از مسئولیت مدنی دولت در جبران خسارات زیست محیطی از جایگاه ویژه‌ای در مباحث حقوقی برخوردار خواهد بود، سؤال مدنظر این تحقیق این است که سیاست خارجی ایران درجبران خسارت زیست محیطی در حوزه خلیج فارس چگونه می‌باشد؟ فرضیه و پاسخ ارائه شده این است که در این راستا مطالعات انجام شده در حقوق ایران بیانگر آن است که اصل اولیه مورد پذیرش برای مبنای مسئولیت مدنی، مسئولیت مبتنی بر تقصیر است ولی این مسئولیت پاسخگوی نیازهای امروزی در خصوص جبران خسارات وارده بر محیط زیست در مواردی که زیان قابل انتساب به دولت نیست نمی‌باشد.

واژه‌های کلیدی: محیط زیست، خلیج فارس، ایران، جبران خسارت

1. m_emami63@yahoo.com
2. dr.sm.hashemi@gmail.com
3. m-mohebi@srbiau.ac.ir
4. vrostami@ut.ac.ir

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

۱. مقدمه

انسان و محیط زندگیش همواره دو واژه قابل تفکر و بحث انگیز است که بر اساس آثار بجای مانده پیشینیان و از ماورای قرنها و بلکه هزاران سال قبل مورد سؤال بوده و در هر دوره‌ای به فراخور حال و همراه با پیشرفت بشر و از دیدگاه‌های مختلف مطالعات زیادی درباره آن انجام گرفته. محیط زیست از جمله زمینه‌هایی است در نظام حقوقی می‌بایست مورد توجه قرار گیرد بنابراین حمایت و حفاظت از محیط زیست به عنوان یکی از ارزشهای اساسی و اصلی جامعه و یکی از دغدغه‌های نظام حقوقی هر کشوری است طور یکه این در کنار ارزش‌هایی چون حق حیات و حق زندگی قرار گرفته است. اهمیت دریاها و اقیانوس‌ها در حمل و نقل، شیلات، تأمین انرژی، برخورداری از منابع عظیم معدنی و سهم آنها در برقراری توازن زیست محیطی آشکار می‌باشد خلیج فارس دریایی است که در مقابل آلودگی بسیار آسیب پذیر است. خلیج فارس شاهراه انتقال انرژی و نیز یکی از اصلی‌ترین مسیرهای ترانزیت کالا به اقصی نقاط جهان به شمار می‌آید. (جوادی، ۱۳۸۷: ۵۵) که به دلیل عمق کم، شوری آب، گرمی هوا، ارتباط محدود با آب‌های آزاد جهان و مسائل ناشی از بهره‌برداری منابع فراوان انرژی آن، اکوسیستم ویژه‌ای دارد. این ویژگی سبب‌شده است تا در برابر منابع آلوده‌کننده به‌شدت آسیب پذیر باشد. تخلیه زباله‌های شهری به خلیج‌فارس، ورود پساب گرم کارخانه‌ها، تخلیه پساب شور دستگاه‌های آب شیرین کن، استفاده از ماسه بستر دریا برای فعالیت‌های شهرسازی و صنعتی، استفاده از سموم دفع آفات نباتی و کودهای شیمیایی، عملیات اکتشاف و استخراج نفت از بستر دریا، فوران احتمالی چاه‌های نفت، برخورد نفتکش‌ها و غرق‌شدن آن‌ها، تخلیه آب موازنه کشتی‌ها، حمله نظامی به نفت‌کش‌ها و سکوهای نفتی، انفجار چاه‌های نفت در اثر جنگ، محیط‌زیست خلیج فارس را به‌شدت به خطر انداخته است. (عقیلی، ۱۳۸٦: ۸۷) مطالعه تاریخ مسئولیت مدنی بیانگر این است که مسئولیت مدنی از ابتدا تاکنون تحولات زیادی را پشت سر گذاشته است. علی الخصوص در حقوق ایران که مقررات مسئولیت مدنی آمیزه‌ای از قواعد اسلامی و قوانین اقتباس شده از غرب می‌باشد. با گسترش مسئولیت مدنی و ارائه نظریه‌های جدید به عنوان مبنای مسئولیت مدنی؛ امروزه این سؤال مطرح می‌شود که آیا مبناهای سنتی می‌تواند در تمامی موارد مسئولیت مدنی راه گشا باشد یا بایستی دنبال مبنا یا مبناهای دیگری بود. یکی از موارد مطروحه در حیطه

فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

مسئولیت مدنی؛ بحث جبران خسارات زیست محیطی توسط دولت می‌باشد که در اینجا این سؤال مطرح می‌شود که آیا در سیاست خارجی ایران اساساً الزامی بر جبران خسارات وارده از سوی خود بر محیط زیست به ویژه در خلیج فارس را دارد یا خیر؟ و اگر الزامی وجود دارد این الزام بر چه اساس و منطقی استوار است. در پاسخگویی به سؤال مذکور بررسی مبنای مسئولیت مدنی ضروری می‌باشد. با تدقیق در قوانین ایران معلوم می‌گردد که براساس ماده ۱ قانون مسؤلیت مدنی ایران مصوب ۱۳۳۹، مسئولیت مدنی در حقوق ایران براساس تقصیر استوار است. ولی آیا تقصیر می‌تواند به عنوان مبنایی جهت شناسایی مسئولیت مدنی دولت در جبران خسارات زیست محیطی مورد قبول واقع شود یا طرح مبنای دیگری مبتنی بر ضروریات اجتماعی و اخلاقی ضروری است. در این راستا نظریات مختلفی از سوی اندیشمندان مطرح گردیده است که مبتنی بر بنیادهای اجتماعی و اخلاقی می‌باشد که می‌تواند بعنوان راه حلی در شناسایی تکلیف دولت همانند سایر تکالیف که ناشی از اعمال وظایف حاکمیتی دولت است راه گشا باشد. از طرف دیگر باید دید که از آنجایی که نظام جمهوری اسلامی ایران مبتنی بر نظرات اسلام بنا شده است چه میزان از دستورات اسلامی در مسئولیت دولت در حفظ محیط زیست و جبران خسارات وارده بر آن لحاظ شده است. روش تحقیق در این پژوهش روش کتابخانه‌ای به صورت گردآوری اطلاعات به صورت توصیفی از کتابها و منابع کتابخانه‌ای و همچنین استفاده از مقالات می‌باشد.

۲-چارچوب نظری (همگرایی)

همگرایی: اصطلاح همگرایی هم به «فرایند» همگرایی و هم به «فرجام» این فرایند گفته می‌شود و از همگرایی دو تعبیر می‌شود. یکی فرایندی که در آن ملت‌ها از تمایل و توانایی خویش نسبت به تدبیر مستقل سیاست خارجی و سیاست‌های اساسی داخلی خود صرف‌نظر کرده و درپی تصمیم‌گیری مشترک و یا تعویض روند تصمیم‌گیری به سازمان‌های ناظر جدیدی هستند و دیگری تکامل تدریجی یک نظام تصمیم‌گیری جمعی در میان ملت است (فرانکل، ۱۳۷٦: ۸۳). حرکت همگرایی ازحوزه و قلمروی اقتصادی به‌سوی حوزه سیاسی است.

آنچه که همگرایی و به‌صورت ویژه همگرایی منطقه‌ای خوانده می‌شود، ناشی از ضرورت‌های سیاسی و امنیتی محض نبوده است؛ بلکه بروز نوعی فرهنگ سیاسی نوین،

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

زمینه‌های ایجاد آن را فـراهم کـرده اسـت. نظریه همگرایی، افزون بر تجزیه و تحلیل نـظری از پدیـده همگرایی، تحقق این آرمان را در قالب وحدت منطقه‌ای (منطقه‌گرایی)، وحدت ساختاری (فدرالیسم) و وحدت جـهانی (یـونیورسالیسم) امکان پذیر می‌کند (جمالی، ۱۳۸۵: ۲۱۷). عـوامل مـتعددی در ایجاد سـازمان‌های مـنطقه‌ای نـقش داشته و دارند. امکان به‌کارگیری آسان‌تر از امـکانات دریـک منطقه، جـهت رسیدن به اهداف مشترک، وابستگی متقابل کشورها، زمینه‌های همکاری قـبلی، انـدیشه‌های وحدت‌گرایانه منطقه‌ای و احساس خطر مشترک و نـیاز به همکاری‌های بیشتر در مـقابل دشـمن مشترک برخی از این عوامل هـستند (جـمالی، ۱۳۸۵: ۲۵) همکاری‌های منطقه‌ای در خلیج‌فارس: کاملاً آشکار است که حفاظت از محیط‌زیست متضمن حفظ صلح مـنطقه‌ای اسـت. درگیری منطقه‌ای و جنگ خلیج‌فارس مـحیط‌زیست وحـوش و زیـستگاه‌های طبیعی قابل تـوجهی را کـه درسال‌های اخیر با افـزایش سـطح آلودگی‌های نفتی و پتروشیمی درگیر کرده‌اند، بیشتر مورد تهدید قرار داده است. عواقب زیست‌محیطی جـنگ بـرخی از زیستـگاه‌های خاص را کامـلاً نابودی کرده اسـت. بـررسی چشم‌اندازهای هـمکاری‌های پیـشرفته بـه‌عنوان گامی به‌سوی صلح در مـنطقه خلیج‌فارس اهمیتی ویژه‌ای دارد. تغییر در نظم بین‌المللی از پایان جنگ سرد تاکنون خلأ قدرت را در خلیج‌فارس باقی گـذاشته اسـت. در این محیط از نظر سیاسی و نظامی نـسبتاً مـتزلزل، افـزایش سـطح هـمکاری‌های منطقه‌ای مهم اسـت. مـفهومی که در رابطه با این خلیج به‌کار رفته، راهبرد «دفاع غیر تهاجمی» است. این راهبرد مستلزم افـزایش اقـدامات اعـتمادسازی درمیان کشورهای خلیج‌فارس و بالارفتن همکاری‌های چندجانبه و پیـشرفته دیـپلماتیک بـه‌سوی حـل مـشکلات مـشترک منطقه‌ای است. تاریخ طولانی دخالت ابـرقدرت‌ها، مانـع همکاری‌های واقعـی منطقه‌ای شـده و یک جو دشمنی را در میان کشـورهای خلیج‌فارس تقـویت کرده است. این خلیـج می‌تواند، منطقه‌ای باشد که مـفهوم دفاع جمعی را در برگیرد؛ اما توسعه واقعـی در این محدوده مسـتلزم افزایش فراوان اعتماد بین کشـورهای منطقه است. اگر چه در مقایسه با نقاط دیگر، درگیری‌های جدی اندکی در خلیج‌فارس اتفاق افتاده است؛ امـا تـاریخ گذشته آن وجود بالقوه چنین درگیری‌هایی را نشان داده است. آشکار است که این منطقه و تک‌تک کشورهای آن به برقراری امنیت دوجانبه تمایلی زیاد دارند (هاشمی، ۱۳۸۷: ۹) خلیج فارس دارای یک اکوسیستم بـسته دریایی اسـت. بنابراین دخالت در سیستم طبیعی

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

آن محیط زیست منطقه را حساس و آسیب پذیر می‌کند و به دلیل وابستگی متقابل زیست محیطی آثار زیانبار آن به سواحلی ایران نیز مربوط می‌شود. کشورهای خلیج فارس باید با تدبیر و کارآیی خاص هر چه بیشتر در حفظ محیط زیست این منطقه کوشا باشند و برای جلوگیری از به خطر افتادن اکوسیستم آبی منطقه حداکثر تلاش خود را انجام دهند، اگر چه در این زمینه پژوهش‌های فراوان انجام شده بنابراین در جهت بهسازی و پاکسازی این اکوسیستم از آلودگی‌ها، همکاری‌های زیست محیطی کشورهای پیرامون خلیج فارس در جهت تصمیم‌گیری صحیح و راهبردی ضرورت داشته و همچنین رعایت دقیق قراردادهای بین‌المللی، جلوگیری از آلودگی دریایی و ترابری صحیح قوانین و ضوابط محیط زیست دریایی جزء ملزومات هستند. سهم اصلی آگاهی از حساسیت محیط زیست خلیج فارس در مقابل آلودگی‌ها و لزوم اعمال ضوابط دقیق جهت حفظ آن مربوط به کشورهای حوزه خلیج فارس می‌باشد، همانطور که آلودگی و تخریب دریا از مرزهای ملّی و منطق‌های فراتر می‌رود، حفاظت از آن نیز محدود به مرزهای ملّی نمی‌شود و خلیج فارس نیز از این امر مستثنی نیست و بدون همکاری کشورهای ساحلی اصولاً حفاظت از این منطقه امکانپذیر نمی‌باشد.

۳-محیط زیست خلیج فارس

خلیج فارس از نظر گیاهان آبزی و جریان مرجانی بسیار غنی است. وضعیت موجود، شرایط مناسبی جهت رشد و نمو گونه‌های مختلف ماهی، میگو وسایر جانداران دریایی مانند گاو دریایی و لاک پشت بوجود آورده است. گیاهان و جانوران خلیج فارس به آبزیان حاره‌ای وابستگی دارند و جوامع زیستی آنها نیز دارای ویژگی‌ها و نیازهای زیست محیطی اکوسیستم‌های مناطق گرمسیری است، چنین اکوسیستم‌هایی متکی به انرژی خورشیدی هستند تا به بستر دریا نفوذ کرده و زمینه فتوسنتز را برای گیاهان دریایی از قبیل مرجان‌ها را فراهم سازند. محیط زیست منطقه خلیج فارس بر اثر فعالیت‌های گوناگون انسان دستخوش تحولات شده است که مهمترین این فعالیت‌ها عبارتند از:

-تغییرات فیزیکی محیط زیست بر اثراحیای زمین و فعالیت‌های معدنی و مهندسی در سواحل.

-صید بی رویه شیلات توسط کشتی‌های صیادی تجاری و شیوه‌های نامناسب صید آبزیان دریایی (رنجبر،۱۳۸۷: ۳-۹)

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

-آلودگی ناشی از پسابهای صنعتی، استخراج نفت، فاضلاب‌های انسانی و کشاورزی، تخلیه زباله‌ها، دورریزهای کشتی‌ها و سکوهای نفتی در سواحل آبهای ساحلی. با درک این حقیقت که آلودگی محیط‌زیست دریایی به نفت و سایر مواد شیمیایی یا سمی ناشی از فعالیت‌های انسان در خشکی یا دریا بین کشورهای حوزه خلیج‌فارس مشترک بوده و ایجاد خطر روزافزون برای حیات دریایی و سلامت انسان می‌تواند همسایگان این آبراه را با خطر مواجه کند؛ بنابراین همگان در برابر این آلودگی مسئول و متعهد هستند. هشت کشور ساحلی به‌علت درک مشترک مبنی بر لزوم جلوگیری از آلودگی دریایی خلیج‌فارس، به بستن قرارداد منطقه‌ای میان خود اقدام کردند. کنوانسیون منطقه‌ای کویت برای همکاری در جهت حفاظت از محیط‌زیست در سال ۱۹۷۸ بین کشورهای ایران، عربستان، کویت، بحرین و امارات متحده عربی در کشور کویت با تأکید بر جلوگیری و یا کاستن از آلودگی ناشی از نفت و سایر مواد مضر بسته شد (جوزی، جعفرپور و شعاریان، ۱۳۸۹: ۲۱۷)

٤-کنوانسیون منطقه‌ای ۱۹۷۸ کویت (راپمی)

منطقه خلیج‌فارس از سوی سازمان بین‌المللی دریانوردی و برنامه محیط‌زیست سازمان ملل متحد با استناد به کنوانسیون حقوق دریاها، دریای نیمه بسته اعلام شده است که از راه تنگه هرمز به دریای عمان راه دارد و به موجب کنوانسیون مارپول «منطقه ویژه» معرفی شده است. مناطق ویژه دریایی به مناطقی گفته می‌شود که به‌دلایل شناخته‌شده فنی در ارتباط با شرایط اقیانوسی اکولوژیکی و ویژگی‌های ترافیک دریایی در آن، نیازمند توجه، حفاظت و مراقبت بیشتری هستند. این مناطق ممکن است شامل مناطق دریایی یک یا چند کشور باشند یا محدوده‌ای از مناطق نیمه‌بسته یا کاملاً بسته از آب‌های زمین را شامل شوند. از آنجا که منطقه دریایی خلیج‌فارس و دریای عمان یکی از پررفت‌وآمدترین مناطق دریایی جهان هستند (قادری، ۱۳۸۸: ٥٦)، قوانین و مقررات دقیق‌تر وگسترده‌تری در مورد حفظ محیط‌زیست دریایی به‌ویژه در خلیج‌فارس در نظر گرفته شده و مسئولیت‌های بزرگ‌تری برای کشورهای ساحلی این منطقه پیش‌بینی شده است.

در سال ۱۹۷٦ برنامه محیط‌زیست سازمان ملل، برنامه‌ای را به‌نام «دریاهای منطقه‌ای» ایجاد کرد. براساس این برنامه، هر منطقه‌ای که ویژگی‌های زیست محیطی و جغرافیایی مشابه دارد و همچنین کشورهای ساحلی در آن منطقه منافع مشترکی داشته باشند، بهتر است برای

فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

دست‌یافتن به نتایج بهتر، مسائل منطقه را درسطح منطقه‌ای بررسی کنند (ممتاز، ۱۳۶۸: ۱۱). به‌دنبال این برنامه، ایران، بحرین، قطر، عمان، کویت، عراق، عربستان سعودی و امـارات مـتحده عربی در سال ۱۹۷۸ سازمان منطقه‌ای حـفاظت از مـحیط دریایی یا کنوانسیون منطقه‌ای کویت برای همکاری درباره حمایت و توسعه محیط‌زیست دریایی و نواحی ساحلی را تصویب کردند. این کنوانسیون ضمن اعلام اینکه منطقه خلیج‌فارس از مـناطق ویـژه محسوب می‌شود، برای حـفظ اکـوسیستم طبیعی منطقه از راه بستن این کنوانسیون و پروتکل‌های الحاقی تدابیری اندیشیده است (فهیم دانش، ۱۳۸۵: ۷۰). از آنجا که منطقه خلیج‌فارس همواره در معرض تهدید آلودگی ناشی از دریا و حمل و نقل دریایی بوده است، این کنوانسیون با ۳۰ مـاده و باهدف تعـیین وظایف اعـضا برای حفاظـت و حمایت از محیط‌زیست دریایی خـلیج‌فارس و دریـای عمان تـدوین شد. به همین جهت در این کنوانسیون از کشورهای عضو خواسته شد کـه فعالیت‌های اقتـصادی و اجتماعی خود در سرزمین‌هایشان را بـه‌شکلی تنظیم کنـند که موجبات آلودگی محیط‌زیست دریـایی را فراهم نکند. براساس ماده ۳ کنوانسیون، کشورها تعهد می‌کنند تا به‌صورت انـفرادی یا مشترک، کلیه اقدامات لازم را به‌کارگیرند و با یکدیگر همکاری کنند. در کنوانسیون کویت اقدامات فـردی و جمعی کشورها در نظر گـرفته شـده است. (هاشمی، ۱۳۸۷: ۱۲).

۵- مبنای مسؤلیت مدنی دولت در جبران خسارت زیست محیطی

اگر چه بر مبنای اصول، زیان زننده مسئول جبران خسارت زیان‌دیده می‌باشد، مع هذا ممکن است در عمل به دلایل مختلف از قبیل عدم شناسایی عامل ورود ضرر یا از بین رفتن زیان زننده یا عدم استطاعت مالی او پرداخت خسارت غیر ممکن باشد و در نتیجه از نقش دولت در جبران خسارت زیان‌دیده بحث مطرح می‌گردد. حال پرسش اصلی این است که آیا اساساً دولت در قبال خسارات وارده بر محیط زیست مسئول است و اگر پاسخ مثبت است؛ آیا مسئولیت دولت همانند وارد کننده زیان نوعی دین محسوب می‌شود یا صرفاً تکلیفی است همانند سایر تکالیف بر عهده دولت. در این مبحث به بررسی این موضوع و یافتن پاسخ به پرسش‌های مذکور می‌پردازیم. جهت یافتن مبنای مناسب بررسی مبنای حقوقی جبران دولتی خسارت و سپس مبنای فقهی آن ضروری است.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

۱-۵- مسئولیت مدنی دولت

دولت مهمترین و بزرگترین شخص حقوقی محسوب می‌شود و فعالیت‌های دولت در عرصه‌های مختلف اقتصادی، فرهنگی، آموزشی، عمرانی و...تعیین مسئولیت این نهاد مهم را امری ضروری و اجتناب ناپذیر می‌سازد. دولت به مفهوم عام خود که موضوع بحث مقاله حاضر است شامل نهادهای حکومتی، ریاست کشور، قوه مقننه، قوه مجریه، قوه قضائیه و نهادهای موازی دیگر و همچنین شامل مقامات عالی رتبه از قبیل رئیس جمهور، نمایندگان و ... می‌باشد (موسی زاده،۱۳۹۱: ٦٢٤).

دولت‌ها در برابر اقدامات و تصمیماتی که منجر به زیان بر علیه اشخاص می‌شود، مسئولند و باید نسبت به آثار حقوقی و کیفری آن متعهد باشند. دولت‌ها در پروتـکل همکاری منطقه‌ای برای مبارزه با آلودگی ناشی از نفت و سایر مواد مضرتعهد می‌کنند تا تدابیر لازم را در سطح ملی و منطقه‌ای به‌کار گیرند. البته زمانی که دولت‌ها نتوانند به‌علت کمبود امکانات به تـنهایی بـا آلودگی مقابله کنند، می‌توانند از دولت‌های دیگر تقاضای کمک کنند؛ البته این پروتکل برای کشورها حقی را ایجاد نکرده است و تنها دولت‌ها را مجاز خواهد کرد تا با در نظرگرفتن امکانات و شرایط، دیـگر اقـدامات مـناسب را انجام دهند. براساس پروتکل، مـرکزی بـه‌نام «کـمک‌های متقابل موارد اضطراری در دریـا» تشکیل شد. هدف این مرکز، تسـهیل کمک دولت‌ها به مبارزه با آلودگی در موارد اضطراری است؛. پروتکل مـربوط بـه آلودگـی دریایی ناشی از اکتشاف و استخراج از فلات قاره برای جـلوگیری از بـروز حوادث و محدودکردن آلودگی ناشی از تخلیه مواد مضر در دریا در زمان عملیات کاوش و بهره‌برداری از مـنابع فلات قاره مقررات جامع و کاملی وضـع مـی‌کند. در ایـن پروتکل به‌شکل خاص منظور آلودگی‌های ناشی از اکتشاف و استخراج منابع از خـلیج‌فارس است؛ اقـدام دولتـها بـرای کاهش اثرات زیست‌محیطی آلودگی دریاها بنابراین کشورهای حاشیه خلیج فارس و به ویژه ایران باید همه اقدامات لازم را انجام دهند تـا مـطمئن شوند که فعالیت‌های تـحت صلاحیت یا کنترل آن‌ها چنان انجام می‌شوند که سبب خسارت ناشی از آلودگـی بـه کشورهای دیگر یا محیط‌زیست آن‌هـا نمی‌شود و آلودگی ناشی از حوادث یا فعالیت‌های تـحت صـلاحیت یا کنترل آن‌ها به خارج از نواحی کـه آنـها حـق حاکمیت خود را مطابق با این کنوانسیون بـه‌کار مـی‌گیرند، گسترش نمی‌یابد (مشهدی ۱۳۸۷: ٦) مساله بعدی بحث شناسایی مبنای این نوع

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

مسئولیت می‌باشد که به بررسی آن خواهیم پرداخت.

۲-۵- مبنای حقوقی جبران خسارت توسط دولت

در این قسمت درصدد هستیم که بدانیم آیا می‌توان مسئولیت مدنی دولت را در قبال جبران خسارات زیست محیطی براساس مبانی مطروحه در مسؤلیت مدنی و به عبارت دیگر ضمان قهری توجیه نمود. اندیشه مسئولیت دولت بر پایه مسئولیت مدنی با نظریه‌های مختلف همچون نظریه تقصیر و نظریه خطر و نظریه تضمین حق مطرح می‌شود. اینک به بررسی مسئولیت مدنی ایران براساس هر یک از این مبانی می‌پردازیم.

۱-۲-۵- نظریه تقصیر

همانگونه که اشاره شد مسؤلیت مدنی در حقوق ایران به طور کلی براساس تقصیر استوار می‌باشد. و علی الاصول مسؤلیت بدون تقصیر استثناء می‌باشد. (دبستانی،۱۳۷٦: ۳۵)

براساس این مبنا، هر کس در ارتکاب ضرر به دیگری مرتکب تقصیر شده باشد، مسؤلیت دارد و تقصیر هم براساس قانون اعم است از تعدی و تفریط (ماده ۹۵۳ قانون مدنی). پس بر این اساس وجود یا عدم تقصیر، علت مسئولیت یا عدم مسئولیت می‌باشد. و هر گاه علل مختلفی سبب ورود خسارتی شوند باید به دنبال عاملی بود که مقصر است (ماده ۵۲۸ قانون مجازات اسلامی). ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ به عنوان یک اصل در این خصوص مقرر می‌دارد: «هر کس بدون مجوز قانونی عمداً یا در نتیجه بی احتیاطی به جان یا سلامتی یا آزادی یا حیثیت یا شهرت تجارتی یا به هر حق دیگر که به موجب قانون برای افراد ایجاد گردیده لطمه‌ای وارد نماید که موجب ضرر مادی یا معنوی دیگر می‌شود، مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود می‌باشد. به نظر می‌رسد. (داراب پور،۱۳۸۲:۱۸۷).

علی ایحال در تحلیل مسئولیت مدنی دولت براساس تقصیر؛ چنین تصور می‌شود که دولت براساس قصور یا تقصیری که در حمایت از محیط زیست داشته، مسؤل جبران خسارات وارده است و به عبارت دیگر چون مرتکب قصور شده است پس باید جبران خسارات را بر عهده بگیرد. (غمامی،۱۳۷٦:۱۱). بنابراین ایران در خصوص ایجاد آلودگی در زیست محیط خلیج فارس طبق قاعئده مسئولیت مدنی بر مبنای تقصیر می‌بایست جبران خسارت کند. مثلاً آلودگی ناشی از کشتی‌ها، به‌ویژه اقدامات مربوط به جلوگیری از تصادفات و اقدام در موارد فوری و اضطراری، تضمین ایمنی عملیات در دریا، جلوگیری از تخلیه‌های عمدی و غیرعمدی

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

و تنظیم طـرح، سـاخت، تجهیزات، عملیات و اداره کشتی‌ها نیز به جبران خسارت زیست محیطی در خلیج فارس دارد.

۲-۲-۵- نظریه خطر

فلسفه‌های گوناگونی در خصوص ایجاد نظریه مزبور مطرح گردیده است، در مهمترین فلسفه باید گفت هر شخصی که در دنیا تصمیم به انجام عملی می‌گیرد مستحق تمام منافع حاصل از آن و نیز مسئول تمامی ضررهای ناشی از آن عمل است که به خود و دیگران وارد آورده است. وقتی فرد با علم و اختیار به انجام فعالیتی مبادرت می‌ورزد که از منافع آن منتفع گردد قطعاً باید پذیرای خطرات ناشی از این فعالیت نیز باشد و نمی‌تواند زیانهای حاصل از منافع خود را به دیگران تحمیل کند. ایجاد محیط ناامن و اقدام به عملیات خطرناک که از سوی کارفرمایان و علی الخصوص دولت به عنوان کارفرمای بزرگ صورت می‌گرفت مشهورترین نظریه‌ای که در حقوق کامن لا بر مبنای «اختیارگرایی» و به عبارتی نظریه خطر مطرح گردیده است، نظریه اپستین در مقاله مشهور وی تحت عنوان نظریه مسئولیت محض است. به نظر وی، در صورتی که فرد تصمیم بگیرد و در دنیا عملی انجام دهد، مستحق تمام منافع حاصل از آن و نیز مسئول تمام ضررهایی است که از آن عمل به خود وی و دیگران وارد می‌آید. به عبارت دیگر منافع و ضررهای اعمال هر فرد به خود وی بازمی‌گرددومنصفانه نیست تا کس دیگری را مجبور به تحمل آن نماییم.

توجیه مسؤلیت مدنی دولت در قبال خسارات زیست محیطی بر بنیاد نظریه خطر بر این اساس استوار است که هر کس از منافع عمل زیانبار بهره مند می‌شود بایستی مسؤل جبران خسارات هم باشد. قاعده فقهی «من له غنم فعلیه عزم» نیز مؤید این امر است. بنا بر عقیده طرفداران این گروه همین که شخص زیانی به بار آورد، باید آن را جبران نماید، خواه کاری که سبب ایجاد ضرر شده خطا باشد یا صواب. (کاتوزیان،۱۳۹۳، ج ۱:۱۸۵). این نظریه با حذف تقصیر از زمره ارکان مسئولیت مدنی، اثبات این گونه دعاوی را راحت می‌نمود و همین که رابطه سببیت بین فعل زیانبار و ضرر وارده احراز شود کافی است. مانند ریختن مـواد سـمی مضر یـا مـهلک در دریـا، به‌ویژه آن‌هایی که از راه منابع زمـینی، از راه هـوایی یا از راه ریختن زباله استمرار و تداوم دارند که خطر ایجاد می‌کنند. (عباسی اشلقی، ۱۳۹۰: ۵۳)

. پس همانگونه افراد یک جامعه از تشکیل جامعه منتفع می‌شوند؛ بایستی خسارات وارده

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

نیز سرشکن شود. بنابراین وقتی دولت به جبران خسارت می‌پردازد؛ در واقع خسارت را بر علیه همه چیز می‌نماید. (دلماس مارتی، ۱۳۸۱:٤۱).

۳-۲-۵- نظریه تضمین حق

هر کس در جامعه، حقوقی نسبت به زندگی و تمامیت جسمانی و اموال خود دارد که این حقوق بایستی بوسیله دولت تضمین گردد. و خساراتی مانند زیست محیطی در قالب حقوق مالی و معنوی تجاوز به حقوق محسوب شده طوریکه حتی لطمه به حق، دلیل کافی برای وضع ضمانت اجرا است و چنین ضمانت اجرایی چیزی جز تعهد به جبران خسارت نیست (بادینی، ۲۹۸: ۱۳۸٤) در نظریه مذکور، علم دولت به ناتوانی کارکنان خود در جبران خسارت‌های وارده و حمایت از حقوق زیاندیده، جبران خسارت وارده از سوی مأمورین دولتی را به عهده وی قرار می‌دهد.

٦- دیدگاه اسلام در زمینه جبران خسارت محیط زیست توسط دولت

از آنجا که انسان به عنوان جزئی از جهان عظیم خلقت، با مجموعه بزرگی از مخلوقات دیگر، از جمله طبیعت و محیط زیست در ارتباط است، بدیهی است که زندگی شایسته او، در گرو تنظیم مناسب روابط با آنها خواهد بود. اسلام در این باره راهکارهای اساسی ارائه داده است؛ به طوری که می‌توان گفت در اسلام، جامع‌ترین دیدگاه و صحیح‌ترین شیوه تعامل با طبیعت و محیط زیست بیان شده است. نظام اخلاقی اسلام از ظرفیت بالایی برای کاهش بحران و تخریب محیط زیست برخوردار است. هدف اساسی این نظام تغییر در نگرش انسان، نسبت به آنچه در اختیار دارد، است تا به این فهم و ادراک عمیق برسد که او امانت دار است و امکانات و منابع طبیعی و زیست محیطی را که براساس مصالحی در اختیارش قرار داده شده، فقط در جایی می‌تواند استفاده کند که مالک حقیقی آن اجازه دهد و همه ابعاد فردی، اجتماعی، انسانی و غیرانسانی استفاده از منابع زیست محیطی را باید در نظر بگیرد. پس، حق ندارد با طبیعت رفتارهایی داشته باشد که منجر به تخریب آن می‌شود. در دیدگاه اسلامی، انسان جانشین خداوند در روی زمین است. قرآن مجید تعلیم می‌دهد که کیهان، طبیعت و محیط، همگی آیاتی از آفریدگار جهان هستند. در روی زمین هیچ دینی بر ضد تخریب محیط زیست

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

و حیات جانداران، همچنین در برابر نابودی منابع و ثروت طبیعی اعطایی خداوند، چنین ندایی روشن در نداده است. نظام اخلاقی محیط زیست در اسلام به طور عمده بر مبنای دیدگاه‌های پایه‌ای اسلام به انسان و طبیعت استوار است.

۱-٦-قاعده لاضرر:

این نظریه که مبین مفاد حدیث لا ضرر است می‌گوید: در اسلام از طرف شارع هیچ حکم ضرری وضع‌نگردیده است. بر این اساس ضررزدن به دیگران نیز جایز نیست. لذا آلوده ساختن محیط زیست و تخریب و نابود کردن طبیعت و منابع طبیعی از روشن‌ترین نمونه‌های زیان زدن به دیگران (عموم و خصوص مردم) است که اسلام با قاطعیت آن را مردود شمرده است و از آن‌جا که ضرر به محیط زیست (حیات و مال شهروندان) نیز می‌تواند از مصادیق این حکم باشد به دلالت این قاعده می‌توان ضمان قهری صدمه زنندگان به محیط زیست را از طریق نفی ضرر غیرمتدارک و ملازمهٔ ضرر با جبران و هم‌چنین استفاده از شمول احکام عدمی، مورد مداقه قرار داد.

خلاصه این‌که مبنای مسئولیت مدنی در اسلام و سیاست خارجی ایران بر اساس قاعده لا ضرر استوار است.. بنابراین برای جلوگیری از این تهدیدات باید مدیریت زیست‌محیطی گسترش و ارتقا یابد. برای اقدام عملی در زمینه مدیریت زیست‌محیطی، همراهی دولت‌ها، زنان و رسانه‌ها ضرورت دارد (اتوتایل، ۱۳۸۰: ٥١٤). گسترش آلودگی‌های زیست‌محیطی سبب شد که در برخی از کشورهای پیشرفته صنعتی و سپس در سطح جهانی جنبش‌هایی برای جلوگیری از توسعه آلودگی صورت گیرد. این جنبش‌های روشنفکرانه که بعدها رنگ سیاسی به‌خود گرفت، برای حفاظت از طبیعت و محیط‌زیست طبیعی در کشورهای غربی به‌وجود آمد و زنگ خطر از بین‌رفتن محیط‌زیست را در دنیا به صدا درآورد. با افزایش میزان آلودگی، بر اعتبار این جنبش‌ها نیز افزوده شد تا آنجا که از چند سال پیش به‌دلیل محبوبیتی که این جنبش‌ها در بین افکار عمومی به‌دست آوردند از راه سیاسی وارد عمل شدند و کرسی‌هایی را در پارلمان کشورهای خود به‌دست آوردند. اکنون که خطرمحسوس‌تر شده است، تمام احزاب وگروه‌های سیاسی در غرب تلاش می‌کنند که خود را طرفدار محیط‌زیست نشان دهند و برای بهتر حفظ‌شدن طبیعت پیشنهادهایی را ارائه می‌دهند؛ اما درحقیقت، زمینه‌ساز این تظاهرات و آشفتگی‌های سیاسی، انگیزه‌های اخلاقی، تربیتی و همچنین وحشتی است که بر

فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

افکار عـمومی نسبت به محیط اطـرافشان سایه افکنده است. بـه این ترتیب، از چند سال پیش فـکر ایـجاد رابطه جدیدی با طـبیعت در افـکار شکل گرفت. پایه این فکر این است که منابع طبیعی مورد استفاده بشر نامحدود نیست و افزون براین، ضایعاتی که بهره‌برداری بی‌رویه به طبیعت وارد می‌کند، می‌تواند مانع آلودگی‌های زیست محیطی شود.

۷- مهم‌ترین وظایف سیاست خارجی ایران درباره محیط زیست

هدف اساسی سیاست خارجی ایران در بخش محیط زیست، تأمین پایداری و استفاده عادلانه و کارآمد از منابع طبیعی و انسانی است. بدین منظور، اقدامات متفاوتی را در چهار زمینه اصلی برنامه ریزی، قانون گذاری، نظارت و مالکیت عمومی منابع را به عهده می‌گیرد. براساس این چهار زمینه مهم‌ترین وظایف حکومت اسلامی درباره محیط زیست عبارتند از:

۱. پی ریزی قوانین زیست محیطی بر پایه اصول و مقررات.؛

۲. اجرای قوانین مبارزه با مفسدان زمین و تخریب گران طبیعت برای تأمین مصالح عمومی؛

۳. توجه به مسائل محیط زیست و اخلاق زیست محیطی در تعلیم و تربیت اسلامی و فرهنگ سازی زیست محیطی بر اساس تعالیم آسمانی؛

٤. بهره گیری از افراد شایسته در هرم اداری محیط زیست که با قدرت تمام توانایی مقابله با مفسدان را داشته باشند؛

۵. بهره گیری از شیوه‌های جدید زیست محیطی سازگار با نظام اسلامی؛

٦. بهره گیری از سیاست‌های کلان اقتصادی و فرهنگی برای توسعه پایدار توأم با حفاظت از منابع طبیعی و محیط زیست؛

۷. ترسیم و ارائه راهکارهای انتقال از وضعیت موجود محیط زیست به وضعیت مطلوب آن؛

۸. تلاش برای توانمندسازی محققان و تولید اطلاعات پژوهشی و توسعه مدیریت شبکه‌ای به منظور ارتقای کمی و کیفی علوم انسانی و صنعتی و پزشکی و توسعه دانش فناوری‌های نوین با محوریت محیط زیست.

برگزاری سمینارها و نشست‌های علمی برای تعیین اهداف و منافع مشترک حفظ محیط

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

زیســت دریایی.

–شــناخت مــنابع آلوده‌کننده‌ای که در خشکی و مناطق ساحلی وجود دارد و برنامه‌ریزی جهت مـقابله بـا آن.

–برگزاری دوره‌های آموزشی، علمی و تخصصی در سطح منطقه در ارتباط با ساخت جزایر مصنوعی.

–همکاری و مشارکت کشورهای پیرامون منطقه خلیج فـارس بـرای بـهسازی و پاکسازی این منطقه در جهت حفظ چشم اندازهای طبیعی آن.

–فرهنگ‌سازی بین اقـشار مختلف مردم منطقه در جهت حفاظت از محیط زیست خلیج فارس (نصیری، ۱۳۷۹: ۱۷۲).

۸– مبنای اجتماعی و اخلاقی جبران خسارت توسط دولت ایران

اینک با بررسی مبانی حقوقی مسؤلیت مدنی دولت در قبال جبران خسارات زیست محیطی؛ ناکارآمدی تمسک به اینگونه مبانی در جهت جبران خسارت روشن می‌گردد. پس لاجرم باید در جستجوی مبنای دیگری که مبتنی بر قواعد اجتماعی و اخلاقی باشد بود. دگرگونی‌های مبانی مسئولیت مدنی دولت (حرکت از سوی مسئولیت مدنی به مسئولیت اجتماعی) تئوری است که در گفتمان‌های جدید در زمینه مسؤلیت مطرح می‌شود. نخستین مبنای این دگرگونی بر این قاعده استوار است که معتقد است حق شهروند بر حق حاکمیت (دولت) برتر می‌باشد. (زرگوش،۱۳۸۹، ج ۲: ۳۲۱) بر این اساس دولت از لحاظ اجتماعی موظف به تأمین وصیانت از محیط زیست سالم وعاری از هرگونه آلودگی بعنوان حقوق اولیه و بنیادین افراد ملت کشور می‌باشد.

۱–۸–نظریه همبستگی اجتماعی

در تبیین این مبنا می‌توان چنین گفت که همبستگی اجتماعی، دخالت جامعه مدنی در جبران خسارت زیست محیطی را توجیه می‌کند و در اصل به وظیفه دولت مربوط می‌شود و به همین جهت از آن به وظیفه دولت در نمایاندن همبستگی اجتماعی تعبیر شده است (دبستانی،۱۳۷٦: ۱٤۰).

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی –پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

جامعه به عنوان موجودی زنده است که در عین کثرت، از وحدت برخوردار می‌باشد. آحاد جامعه علی رغم اختلاف‌های نژادی، جنسیتی، مذهبی، فرهنگی و...احساس همبستگی دارند. همین حس همبستگی است که آنان را به واکنش در قبال اقدام‌های مخرب محیط زیستی وادار می‌کند. ژان ژاک روسو، در این خصوص با طرح نظریه قرارداد اجتماعی، بنیاد پیوستگی و همبستگی اجتماعی را در قرارداد نانوشته‌ای می‌داند که اعضای جامعه با یکدیگر دارند. وی معتقد است: همهٔ اعضای جامعه به گونه‌ای با یکدیگر متعهد شده‌اند که همه استعدادها و توانایی‌های شخصی و فردی خود را برای حمایت همه جانبه از دیگران بکار بندند. بدین وسیله، از حمایت‌های همه جانبه دیگران بهره مند خواهند شد. بنابراین، این تعهد دو سویه و قرارداد اجتماعی، عامل ایجاد و ضامن بقای همبستگی اجتماعی می‌باشد. خلیج فارس به عنوان یک اکوسیستم منحصر به فرد و نیز به عنوان یک آبراه حیاتی بین المللی علاوه برآسیب های ناشی از تردد نفت کش ها و نیز استخراج نفت از فلات قاره، جنگ اول و دوم خلیج فارس و نیز، به لحاظ رشد فعالیت‌های صنعتی و بهره برداری غیرمنطقی از منابع شدیداً در زیر فشار قرار درد. لذا در جهت بهسازی و پاک سازی این اکوسیستم از آلودگی‌ها، همکاری هی زیست محیطی کشورهای پیرامون خلیج فارس در جهت تصمیم گیری صحیح وراهبردی ضرورت داشته و همچنین رعایت قرار دادهای بین المللی، جلوگیری از آلودگی دریایی و ضوابط محیط زیست دریایی جز ملزومات هستند.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

تیجه‌گیری

کشورهای خلیج فارس باید با تدبیرو کارایی خاص و روی آوردن به همگرایی و همکاری هر چه بیشتر در حفظ محیط زیست این منطقه کوشا باشند و برای جلوگیری از به خطر افتادن این اکوسیستم حداکثر تلاش خود را انجام دهند. برای کاهش آلودگی‌های زیست محیطی و جبران خسارات همکاری کشورهای منطقه و پذیرفتن احساس مسئولیت رفتار خود را می‌طلبد. اکوسیستم این منطقه به طور مدام در معرض مخاطرات مستمر می‌باشد و آگاهی کشورهای حاشیه خلیج فارس در حفاظت از این منطقه حائز اهمیت می‌باشد. و بدون همکاری کشورهای ساحلی این امر مکان پذیر نمی‌باشد.

به طور کلی می‌توان گفت بسیاری از خسارات زیست محیطی نتیجه عملکرد دولت‌ها است، بنابراین لازم است که قوانین خاصی در این زمینه وضع شود و به صراحت در جبران خسارات زیست محیطی برای دولت مسئولیت محض پیش بینی شود در راستای صیانت از محیط زیست می‌بایست با عنایت بر وضع قوانین متناسب و با تأکید بر توسعه سازمانهای مردم نهاد در حوزه حمایت از محیط زیست اقدام نمایند و آیین دادرسی ویژه‌ای را در راستای پی گیری دعاوی مربوط به خسارات زیست محیطی از سوی شهروندان که عامل زیان دولت یا سهل انگاری دولت می‌باشد تبیین نمایند.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

منابع

– اتـوتایل، ژئـاروید، دالبی، سیـمود، روتلج، پاول (۱۳۸۰)، انـدیشه‌های ژئـوپلیتیک در قـرن بـیستم، تـرجمه: محمدرضا حافظ نیا و هاشم نصیری، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

– بـبران، صدیقه، قادری، محمدرضا (۱۳۸۸)، محیط‌زیست خلیج‌فارس و دریای عـمان، تهران: گروه پژوهـشی توسعه پایدار و محیط‌زیست، پـژوهـشکده تـحقیقات اسـتراتژیک.

–بادینی، حسن (۱۳۸٤). فلسفه مسئولیت مدنی، چاپ دوم، تهران، شرکت سهامی انتشار.

– جمالی، حسین (۱۳۸۵)، تاریخ و اصول روابط بین‌الملل، قم: انتشارات زمزم هدایت.

–جوادی، محمد و همکاران (۱۳۸۷). خـلیج فـارس – و چالشهای زیست محیطی آن، مجموعه مقالات همایش ملی جایگاه خلیج فارس در تحولات استراتژیک جـهان.

– جـوزی، سـیدعلی، جعفرپور، جاوید، شـعاریان، فرشا (۱۳۸۹)، حقـوق محیط‌زیست، تـهران: انتشارات علم کشاورزی ایران.

داراب پور، مهراب (۱۳۸۲). مسئولیت‌های عام مدنی، مسئولیت برای جبران خسارات وارده، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.

دبستانی، پوپک (۱۳۷٦). حمایت از بزهدیده در نظام کیفری انگلستان و ویلز، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.

دلماس مارتی، میری (۱۳۹۳). نظام‌های بزرگ سیاست جنایی، ترجمه علی حسین نجفی ابرندآبادی، چاپ سیزدهم، تهران، میزان.

– زرگوش، مشتاق (۱۳۸۹). مسئولیت مدنی دولت، جلد ۱ و ۲، چاپ اول، تهران، نشر میزان.

–رنجبر، محسن، ندیری، مژگان (۱۳۸۷)، ارزیابی مسائل زیست محیطی خلیج فارس، مجموعه مقالات همایش ملی جایگاه خلیج فارس در تحولات استراتژیک جهان، دانشگاه ازاد اسلامی واحد گرمسار.

– عباسی اشلقی، مجید (۱۳۹۰)، ساخت جزایر مصنوعی در خلیج فارس از مـنظر حـقوق بـین الملل محیط زیست، فصلنامه راهبرد، سال بیستم، شماره ۵۸.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

–غمامی، مجید (۱۳۷٦). مسئولیت مدنی دولت نسبت به اعمال کارکنان خود، چاپ اول، تهران، نشر دادگستر.

– عقیلی، سید وحید (۱۳۸۷). خلیج فارس، محیط زیست، توسعه پایدار، مجموعه مقالات همایش ملی جایگاه خلیج فارس در تحولات استراتژیک جهان، دانشگاه آزاد اسلامی واحدگرمسار.

– فرانکل، جوزف (۱۳۷٦)، نظریه معاصر بین‌المللی، ترجمه: وحید بزرگی، تهران: اطلاعات.

– فهیم دانش، علی (۱۳۸۵)، «حقوق محیط‌زیست خلیج‌فارس و کنوانسیون کویت (راپمی)»، ماهنامه دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، شماره ۲۰۱.

–مشهدی، علی (۱۳۸۷)، «حقوق محیط‌زیست دریایی وگسترش پدیده کشند سرخ در منطقه خلیج‌فارس»، سالنامه ایرانی حقوق بین‌الملل و تطبیقی، شماره ٤.

– ممتاز، جمشید (۱۳٦۸)، «حمایت و توسعه محیط‌زیست دریایی خلیج‌فارس و دریای عمان»، مجله حقوقی، شماره ۱۱.

–موسی زاده، ابراهیم (۱۳۹۱). حقوق اداری، چاپ اول، تهران، نشر دادگستر.

– نصیری، حسین (۱۳۷۹)، توسعه پایدار چشم انداز جهان سوم، تهران: نشر فرهنگ و اندیشه.

– هاشمی، حمیده سادات (۱۳۸۷)، «گسترش پدیده کشند قرمز در سواحل ایران»، مجله بندر دریا، شماره ۲٤..

DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۰۹۰۳۰۴

به این مقاله این‌گونه ارجاع دهید:

امامی قشلاق، محسن، هاشمی، سید محمد؛ محبی، محسن؛ رستمی، ولی (۱۳۹۸)، «تبیین سیاست خارجی ایران درجبران خسارت زیست محیطی در حوزه خلیج فارس» *فصلنامهٔ پژوهشهای سیاسی جهان اسلام*، س۹، ش۳، پاییز ۹۸، صص ۱۰٤–۸۷

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]